

**SGP'NİN BİYOLOJİK ÇEŞİTLİLİK
KORUMA PROJELERİNDE
TOPLUMSAL ETKİ VE GEF-SGP'NİN
HASSAS GRUPLARLA ÇALIŞMA
ALANLARININ BELİRLENMESİ**

YAŞAMA DAİR VAKIF

NİSAN 2007

1. ÖZET

Çevre projelerinde toplumsal etki ve SGP'nin hassas gruplarla çalışma alanlarının belirlenmesine yönelik olarak, niteliksel yöntemlerle gerçekleştirilen araştırmamız, çevre ve insan haklarını birleştiren ortak zeminler olarak; **'yoksullukla mücadele ekseninde sürdürülebilir kalkınma'** ve **'ayrımcılıkla mücadele ekseninde dezavantajlı, hassas ve marjinal grupların korunması ve güçlendirilmesi'**, alanlarını belirlemiştir. Araştırma bu stratejik alanların çevre programları ve kuruluşlarınca özümsemesi, öncelikleri arasına alması ve bütüncül bir yaklaşım geliştirmesi gereğini tespit etmektedir. Bu stratejik alanları somutlaştırmak ve öneriler geliştirmek üzere 'hassas ve marjinal gruplar' ve 'toplumsal cinsiyet konularında yoğunlaşmıştır.

Araştırmamızda **kadınlar, yoksullar, yaşlılar ve çocuklar gibi toplumsal gruplar** görece yapılaşmış ilişkilerin ortaya çıkardığı, **zorunlu göç mağdurları, göçmenler ve mevsimlik işçiler gibi gruplar** ise konjonktürel olarak ortaya çıkan **dezavantajlı gruplar** olarak belirlenmiştir. Çeşitli nedenlerle temel haklarından mahrum bırakılan ve/veya ayrımcılık pratiklerine maruz kalan tüm bu grupların kırsalda yürütülen çevre projeleriyle temas noktaları bulunmaktadır.

Araştırma kapsamında incelenen projelerin genelinin, yerel grupların teknik, kurumsal ve sosyo-kültürel kapasitelerinde artırıcı bir etki yarattığı gözlemlenmiştir. Bunun yanında, projelerin tamamında yerel grupların gelirlerini iyileştirmenin hedeflendiği, yerel halkın hukuki ve/veya çevresel etki bakımlarından gayri-meşru olan geçim kaynağını meşru bir geçim kaynağıyla ikame edecek Alternatif Geçim Kaynağı (AGK) önerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Bu açılarından, 'yoksullukla mücadele ekseninde sürdürülebilir kalkınma' anlayışı incelenen projelerin tamamında bilinç ve uygulama düzeyinde gözlemlenmiştir. Projelerin sürdürülebilir kalkınma perspektifi açısından taşıdıkları riskin ise katılımçılık ve ekonomik rasyonaliteye uygunluk alanlarında ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Dezavantajlı, hassas ve marjinal grupların korunması ve güçlendirilmesi açısından bakıldığında, projelerde özellikle kadınlar ve çocuklar gibi dezavantajlılığı görece yapılaşmış toplumsal kategorilere yönelik etkinliklerin tasarlandığı görülmüştür. Bu iyi niyetli girişimlere karşın, düzenlenen etkinliklerin dezavantajlı grupların katılımına ve dezavantajlarının zayıflatılmasına yönelik güçlü ve sonuç eksenli stratejileri olmadığı görülmüştür. Dezavantajlı gruplar proje tasarım ve uygulama aşamalarında karar süreçlerine genellikle dahil edilememiş, katılımları hizmet alma-verme ilişkisi ile sınırlanmış, projelerdeki varlıkları da daha çok dekoratif bir düzeyde kalmıştır.

Çevre projelerinin dezavantajlı gruplara muhtemel etkileri göz önünde bulundurularak planlanması için uygulama alanındaki toplumsal ilişkilerin analiz edilmesinin; dezavantajlı grupların ve bu grupların dezavantajlı konumlarının kökenlerinin ve dezavantajlılığı besleyen faktörlerin ortaya çıkarılmasının; analizler yapılırken ise dezavantajlı grupların temsilcilerinin süreçlere dahil edilmesinin yerinde olacağı görülmüştür. Uygulama aşamasında da dezavantajlı grupların projeye dahil edilmesi; faaliyetlerin bu konumdaki gruplara etkisinin gözetilmesi ve bu grupların durumunun iyileştirilmesi için çaba harcanması önerilmektedir. Bu yaklaşımın özümsemesine yönelik olarak, donör kuruluşlara, çevre projesi tasarlayan uzman ve sivil toplum aktivistleri ile insan hakları, yoksulluk ve kalkınma alanlarında faaliyet gösteren uzman ve sivil toplum aktivistlerinin birlikte proje tasarlayabilecekleri zeminlerin yaratılmasına ve bu tarz bir iş birliğinin oluşturulmasına öncülük etmesi önerilmektedir. Ayrıca, donör kuruluşlara, proje seçim kriterlerini, izleme değerlendirme ve raporlama faaliyetlerini hak eksenli yaklaşımla uyumlu şekilde gözden geçirmesi ve proje grupları için bunun bir seçim kriteri haline getirmesi önerilmektedir.

Araştırmanın üzerine yoğunlaştığı diğer bir stratejik alan ‘toplumsal cinsiyet’ konusudur. Bu konuya, hassas ve marjinal grupların yanında özel olarak değinmenin nedeni, çevre projelerinin uygulamalarında kaçınılmaz olarak kadın sorunu ile temas etmesidir. Bu minvalde, eşitsiz ilişkilerde taraflara eşit muamelenin dahi eşitsizliği körüklediği göz önünde bulundurularak; kadınları hedef grup olarak süreçlere katan yaklaşımlardan, toplumsal cinsiyet eşitliğini nihai hedef olarak önüne koyan, **‘toplumsal cinsiyet eşitliğinin özümsemesine’** odaklanmak gerekir. Bu yaklaşımı çevre projelerinde de hakim kılmak açısından, stratejik olarak benimsenmesi gereken, toplumsal cinsiyet eşitliğinin bir hedef olarak ortaya konması gerektiğini işaret eden **‘cinsiyet-dengeli’** yaklaşımın güçlendirilmesidir. Toplumsal cinsiyet açısından incelenen projeler değerlendirildiğinde, projelerin tamamında kadınların hedef grup olarak belirlendiği etkinlik ve girişimlere yer verildiği, ancak toplumsal cinsiyet dengesinin nihai bir hedef olarak projelerin tasarımına katılmadığı gözlemlenmiştir. Öte yandan, incelenen projelerin, toplumsal cinsiyet konusunda eksikliklerine karşın, kırsalda kadınların etkinliklere katılımını ve çeşitli alanlarda kapasite arttırımıyla durumlarının iyileştirilmesini hedeflemeleri toplumsal hassasiyet bakımından projelerin güçlü yanlarını oluşturmaktadır. Toplumsal cinsiyet dengeli bir yaklaşımın projelere ve çevre programlarına sirayet etmesi açısından, beş temel ilkenin benimsenmesi önerilmektedir. Bu ilkeler: (1) Uygulamaların kadınlar üzerinde olumsuz bir etki üretmemesi, (2) Uygulamaların erkekler kadar kadınlara da faydalı olması, (3) Kadınların yaşam koşullarını iyileştirmek, (4) Kadınları güçlendirmek, (5) Erkekleri toplumsal cinsiyet ekseninde bilinçlendirmek, duyarlılaştırmak ve dönüştürmektir. Bu ilkeleri SGP’nin bütününe sirayet etmesini sağlamak için ise tüm metin ve uygulamalarda toplumsal cinsiyet analizine yer verilmesi, toplumsal cinsiyetin insan hakları temelli ele alınması, kadına “değer” veren bir yaklaşım içinde olunması, kadınların niceliksel ve niteliksel olarak katılımına önem verilmesi, kadınların güçlendirilmelerini ve koşullarının iyileştirilmesinin sağlanması, bu çerçevedeki kurumsal yapıların kuruluşunun ve güçlenmesinin teşvik edilmesinin gerekliliği tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, yapılan araştırma çevre ve insan hakları alanlarının ortak kavramsal ve operasyonel zemini olarak **‘sürdürülebilir kalkınma’** ve **‘hassas ve marjinal grupların korunması ve güçlendirilmesi’** alanlarını belirlemiş ve bu alanları somutlaştırmak ve öneriler geliştirmek üzere ‘hassas ve marjinal gruplar’, ‘toplumsal cinsiyet’ ve ‘sürdürülebilir kalkınma’ konularında çalışmalarını yoğunlaştırmış ve öneriler geliştirmiştir.

2. TOPLUMSAL ETKİ VE ÇEVRE PROJELERİ

Çevre ile toplumsal alan arasındaki ilişki çevre projelerinin tasarımına toplumsal etki hedeflerinin girmesiyle, giderek üzerine daha fazla düşünülen, yazılan, toplantılar yapılan bir konu haline gelmektedir. Çevre projelerinin toplumsal etkileri üzerine yapılmış çalışmalara bakıldığında insan hakları, yoksulluk, kalkınma, dezavantajlı toplumsal gruplar, toplumsal cinsiyet gibi kavramlar üzerinde yoğunlaşıldığı görülmektedir. Bu raporda da metin çalışmaları ve saha incelemelerindeki bu kavramlar ekseninde ortaya çıkan sonuçlar değerlendirilecektir.

A. İnsan Hakları, Yoksulluk, Kalkınma

İnsan hakları ile çevre arasında birbirini karşılıklı besleyen bir ilişkinin tesis edilmesi, ilkelerinin oluşturulması ve her iki alanda uygulanan projelerin de ötekinin boyutlarını kendi bünyesine alması ile ilgili konular uluslararası alanda, pek çok zeminde, uzun süreden beri tartışılmaktadır. 1972¹ Stockholm konferansı, Rio Zirvesi², 1998 Aarhus Anlaşması³, 2002 Cenevre⁴ zirvesi ve zirve sonuçlarına ilişkin yayınlanan rapor metni⁵ insan hakları ve çevre konularının entegrasyonuna ilişkin tespit ve tavsiyeler dile getirmiştir.

İnsan hakları meselesi çevre kavramlarını içerme çabasından önce esas olarak siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlardaki hakları elde etme ve koruma çabasına dayanmaktaydı. Ancak yukarıda anılan metinlerle insan haklarının alanı temiz ve güvenli bir çevre hakkı, çevreyi koruma (ve bunun için örgütlenme) hakkı ve çevresel kararlarla ilgili süreçlere katılım hakkı konularının dahil olmasıyla giderek çevre hareketinin kazanımlarını da içererek genişlemeye başlamıştır. Geline nokta ise insan hakları ve çevrenin kalkınma eksenli yoksullukla mücadele ve çoğulculuk eksenli ayrımcılıkla mücadele alanlarında kesiştiği gözlemlenmektedir.

İnsan hakları penceresinden çevre projelerine bakıldığında projelerin tasarım ve uygulama süreçlerinde projenin gerçekleştiği yöredeki toplumsal durumu ve mevcut ya da muhtemel dezavantajlı grupları yeterince hesaba katmadıkları görülmektedir. Çevre projelerinin kurgulayıcıları ise uzun bir süre insanı doğanın karşısında bir tehdit olarak görmüş ve insan-doğa ilişkisini bir karşıtlık olarak ele almıştır. Öte yandan insan hakları ekseninde faaliyet gösteren kişi ve kuruluşlar için çevre dikkate alınan bir dinamik olamamıştır. İnsan-doğa ilişkisinde birinin ötekine feda edilebileceği anlayışı insan hakları ile çevreci grupların işbirliğinin önünde engeller oluşturmuştur. Ancak geride bırakılan pek çok uygulama, yapılan toplantılar ve çalışmalar göstermiştir ki bu iki alanın hem bilgi ve uzmanlık düzeyinde hem de metodolojik ve stratejik düzeylerde işbirliği temsil ettikleri alanların faydası için kaçınılmazdır.

Yapılan çalışmalar insan hakları ve çevre korumanın iki ekseninde şekillendiğini ortaya koymuştur:

- yoksullukla mücadele ekseninde sürdürülebilir kalkınma; ve
- ayrımcılıkla mücadele ekseninde dezavantajlı, hassas ve marjinal grupların korunması ve güçlendirilmesi.

¹ "Report of the United Nations Conference on the Human Environment" Stockholm 1972

² Rio Dünya Zirvesi, 1992

³ Bilgiye Erişim, Karar-verme Sürecinde Halkın Katılımı ve Çevre Sorunlarında Adalete Erişim üzerine olan UNECE Anlaşması; 25 Haziran 1998'de, "Avrupa için Çevre" sürecinde yapılan 4. Bakanlar Konferansı sırasında, Danimarka'nın Aarhus kentinde kabul edilmiştir

⁴ In accordance with decision 2001/111 of the United Nations Commission on Human Rights, the United Nations High Commissioner for Human Rights and the Executive Director of the United Nations Environment Programme jointly organized a one-day Expert Seminar on Human Rights and the Environment (16 January 2002). This Seminar was preceded by a two-day preparatory meeting of experts (14-15 January 2002). The object of the meeting and seminar was to review and assess progress achieved since the 1992 United Nations Conference on Environment and Development (UNCED) in promoting and protecting human rights in relation to environmental questions and in the framework of Agenda 21

⁵ "Submission of the Science and Human Rights Program of the American Association for the Advancement of Science to the Joint OHCHR-UNEP Seminar on Human Rights and the Environment"

Environment and Human Rights Project: Integrating Human Rights and the Environment Within the United Nations by Audrey R. Chapman, Ph.D., Director Sage Russell, Senior Program Associate, Science and Human Rights Program, Directorate for Science and Policy Program, American Association for the Advancement of Science, Geneva, January 16, 2002

Hak ekseninde bakıldığında bütün insanların sağlıklı ve temiz bir çevrede yaşama, beslenme ve barınma hakları söz konusudur. Bununla birlikte hiç kimsenin ayrımcılığa tabi tutulamayacağını hatırlatan metinler bütün insanların yaşam biçimleri konusunda tercih yapma hakları olduğunu ortaya koymuş ve özellikle bu açıdan toplumun hassas/dezavantajlı ve marjinal gruplarına odaklanılmasını önermiştir. Bu aynı zamanda çevre ile ilgili toplumsal, siyasal ve yasal karar süreçlerine katılma, bilgiye erişme ve örgütlenme hakkını da gündeme taşıyan bir yaklaşım olarak dikkat çekmektedir. Bu yaklaşımın önemle işaret ettiği yoksulluk ve ayrımcılık ile mücadele ve toplumun hassas/dezavantajlı ve marjinal gruplarına odaklanması konuları çevre projelerinin de dikkate alması ve tasarım ve uygulama süreçlerinde sürekli hesaba katması gereken noktalar olarak öne çıkmaktadır.

B. Toplumsal Cinsiyet

Kadının güçlendirilmesi ve toplumun tüm alanlarında eşitlik temelinde karar alma süreçleri ve güce/iktidara erişim dahil olmak üzere tam katılımının sağlanması eşitlik, kalkınma ve barışın başarısı için temel teşkil etmektedir.

Pekin Deklarasyonu,
Birleşmiş Milletler 4. Dünya Konferansı (Pekin, Çin, 1995)

Yereldeki çevre projeleri uygulamaları çoğunlukla çevre ve kadın sorununun kesiştiği bir alanda gerçekleşmektedir, zira kaçınılmaz olarak “kadın” ile temas edilmektedir. Odak çevre olmasına karşın, kadın sorunu ile bir empatiye ya da mesele hakkında temel bir farkındalık düzeyine sahip olunmaması bu kesişim alanındaki faaliyetlerde önemli ihmallere yol açar. Kadın sorunu, mesafeli ya da nötr kalındığında dahi dezavantaj üreten bir meseledir.

En genel anlamda cinsiyet (sex) biyolojik farklılıklara işaret eden bir kavramken, toplumsal cinsiyet (gender) toplumun kadınlara ve erkeklere atfettiği sıfatlar, roller, etkinlikler ve sorumluluklara işaret eder ve gücün toplumda cinsiyetler arasında nasıl dağıldığına dikkati çeker. Toplumsal cinsiyet temelli yaklaşım açısından erkeklerin ve kadınların kaynaklara, hizmetlere ve fırsatlara erişimi, hane ve topluluk düzeyinde karar alma süreçlerine katılımı, erkeğin aile içindeki baskın konumunu güçlendiren hiyerarşiler ve yapılar, erkek ve kadın arasında hane içinde dahi rastlanan çıkar farklılıkları önem arz etmektedir. Bu çerçevede toplumumuzdaki toplumsal cinsiyet rolleri açısından erkek imtiyazlı, kadın ise dezavantajlı bir konumdadır. Oysa bu eşitsizlik çoğunlukla görülmeyen ve ihmal edilen bir olgudur. Genellikle hem erkekler hem kadınlar tarafından ağır iş yüküne rağmen kadının hane geliri ve refahına yaptığı katkı kadının geleneksel rolü olarak algılanmaktadır. Bu algı, kadının gerek hane gerekse topluluk düzeyinde dezavantajlı konumunu içselleştirilmiş durumda olduğunu göstermektedir.

Kadınları dezavantajlı kılan olgular: eğitim⁶, çalışma hayatı⁷ gibi alanlardaki eşitsizlikler ve ayrımcılıklar⁸ ve ataerkil aile yapısıdır⁹. Kırsal bölgelerde kadının ev işlerine

⁶ Kadınların eğitim imkanlarından yararlanma oranları düşüktür. DİE'nin 2000 verilerine göre Kadınların % 19.4'ü hala okuryazar değildir (erkeklerde bu oran % 6.1). İlkokulu kadınların sadece % 59.1'u, liseyi % 14.5'ü, yüksekokul yada fakülteyi ise % 3,9'u bitirebilmektedir (erkeklerde bu oranlar % 72.3, 22.7 ve 6.6'dır) (<http://www.die.gov.tr/tkba/istatistikler.htm>)

⁷ Kadınlar büyük çoğunlukla çalışma yaşamına katılmaz, ev kadını olarak kendine ait bir geliri olmadan yaşamlarını sürdürürler. Kadınlar, tarımda ücretsiz aile işçisi, kentlerde enformel sektörde, düşük ücretli, kaçak işçi olarak çalışırlar. Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı'nın işgücü piyasasının izlenmesinde temel veri kaynağı olan Hanehalkı İşgücü

ek olarak tarla ve hayvancılık işleri de eklenir ve hiçbiri ücretli emek kapsamında değerlendirilmediğinden genellikle görülmez. Ataerkil yapıdaki hakim toplumsal cinsiyet algısına göre çalışma ve politika gibi kamusal alanlar “doğal” olarak erkek; ev işleri ve aile ile ilgili özel alanlar “doğal” olarak kadın işidir. Kadının yaşamına, “kadın olmaya” kültürel yönden daha az değer verilmesi söz konusudur ki bu da, kadının sağlığı dahil tüm yaşamını olumsuz etkiler. Bu durumun diğer bir sonucu da hem hane içinde hem topluluk düzeyinde kadının karar alma süreçlerinin dışında kalmasıdır. Bunda hem kadının rol ve statüsü, hem üzerindeki iş yükü hem de bilgi, vasıf, eğitim ve özgüven eksikliği etkilidir. Kadın ile ilgili toplumdaki kalıp-yargılar kadını zayıf görür, ona bakıcılığı yakıştırır. Örneğin “çiftçi” deyince akla, kadınlar gelmez. Oysa kadınların tarımda etkin rolleri olduğu genel toplumsal kabuldür.

4. Dünya Kalkınma Konferansındaki Pekin deklarasyonuna göre, toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik etmek için “toplumsal cinsiyet eşitliğinin özümsemesi”¹⁰ (gender mainstreaming-TCEÖ) hükümetler ve kalkınma kuruluşları için uluslararası ölçekte kabul edilen strateji haline gelmiştir. TCEÖ, kadınların ve aynı zamanda erkeklerin sorunlarının ve deneyimlerinin tüm yasa, program ve politikaların tasarımına, uygulamasına, izleme ve değerlendirmesine entegre edilmesi ve bu yolla kadınların ve erkeklerin eşit fayda sağlamasını ve eşitsizliğin ortadan kaldırılmasını amaçlayan bir stratejidir. Nihai hedef toplumsal cinsiyet eşitliğidir. Odak, bir hedef grup olarak kadınlardan, bir amaç olarak toplumsal cinsiyet eşitliğine kaydırılmıştır. Bu yaklaşım çevre alanında da hakim kılınmalıdır. Belirtmek gerekir ki TCEÖ yaklaşımı, bütüncül olarak sorunu ele alması, analizlerinde ve hedeflerinde kadınları ve erkekleri birlikte ele almasıyla farklılaşmasına rağmen, kadınlar ve erkeklere eşit mesafede olmak zorunda değildir. Bir başka deyişle bu yaklaşım mutlak bir eşit muamele stratejisi önüne koymaz. Eşit olmayanlara yönelik yapılacak eşit muamelenin ve sunulacak eşit imkanların eşitsizliği geliştireceğini unutmuyarak, eşitsizliğin aleyhinde işlediği tarafı – kadınları- güçlendirmeyi önüne kor.

TCEÖ yaklaşımını hakim kılmak açısından; toplumun tüm alanlarında hem erkeklerle hem kadınlarla kurulan temaslarda *Cinsiyet Yargılı* (Gender - Biased), *Cinsiyeti Gör(e)meyen* (Gender - Blind) tutuma karşı *Cinsiyet Dengeli Yaklaşımın* (Gender - Balance) benimsenmesi gerekmektedir. Birincisi, toplumsal cinsiyet açısından dışlayıcı, ayrımcı olan ve bu tür pratikleri kabullenen, ikincisi toplumsal cinsiyetin belirleyiciliği olduğu yerlerin farkında olmayan ve üçüncüsü ise her aşamada kadın sorunlarının ayırında olan ve bir toplumsal cinsiyet stratejisi olan tutuma işaret eder.

Anketinin 2003 yılı III. Dönem geçici sonuçlarına göre; Türkiye’de istihdam edilenlerin ancak % 28,7’is kadındır. İstihdam edilen kadınların % 62,9’u tarım sektöründe çalışmakta ve tarım sektöründeki kadınların % 82,8’ini ise ücretsiz aile işçileri oluşturmaktadır (bakınız: <http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/ISGUCU/141103.htm>.)

⁸ Birleşmiş Milletlerce 1979’da kabul edilen ve Türkiye’nin 1985 yılından bu yana taraf olduğu “Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi” (CEDAW) Birleşmiş Milletler bünyesinde yer alan altı tane temel insan hakları sözleşmesinden biridir. Sözleşmeye göre kadınlara karşı ayrımcılık “kadınların medeni durumlarına bakılmaksızın ve kadın ile erkek eşitliğine dayalı olarak politik, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni ve diğer alanlardaki insan hakları ve temel özgürlüklerinin tanınmasını, kullanılmasını ve bunlardan yararlanılmasını engelleyen veya ortadan kaldıran veya bunu amaçlayan ve cinsiyete bağlı olarak yapılan herhangi bir ayırım, mahrumiyet veya kısıtlama” anlamına gelmektedir.

⁹ Kadınların “hassas” grup olarak nitelendirilmesinde diğer bir etken de ataerkil aile yapısının sonuçları ve kadına yönelik sembolik ve fiziksel şiddettir. 2003 yılı başında Bilgi Üniversitesi Sosyal ve Kriminolojik Araştırmalar Çalışma Grubu tarafından “kadına yönelik şiddet” konusunda 6 bin 440 evli kadın üzerinde yapılan araştırmaya göre kadınların hâlâ yüzde 31,52’sinin dayak yediği sonucu çıkmaktadır. Araştırmada “Türkiye’de kadın haklarına uyuluyor mu?” sorusuna inananların oranının yüzde 1’de kalması ise dikkat çekicidir. Kadınların yüzde 28,58’i, dayanın aile içinde kalması gerektiğini, polisin veya savcının aile içinde olup bitene karıştırılmasını doğru bulmamaktadır. Yüzde 8,58’i ise kocasından korktuğu için şikayet etmeye yanaşmamaktadır. Şiddete uğrayan kadınların ¾’ünde failin kadının eşi olması da diğer bir dikkat çekici veridir.

¹⁰ Bundan sonra TCEÖ

C. Diğer Hassas ve Marjinal Gruplar

20. yüzyılın ikinci yarısının başından itibaren Türkiye nüfusunun dikkate değer bir kısmı çeşitli nedenler ve amaçlarla göç etmiştir. Türkiye kent nüfusu 1950'lerde toplam nüfusun % 25'ini oluştururken günümüzde yaklaşık % 65'ini oluşturmaktadır.¹¹ Bu nedenle göç ve göçmenlik Türkiye için her daim önemli kavramlar olmuştur.

Ancak son yirmi yıldır Türkiye'nin yaşadığı bir göç deneyimi diğerlerinden farklı bir şekilde gerçekleşmiştir. 1984-1999 yılları arasında doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşanan çatışmalar kimi kaynaklara göre 3-4 milyona varan bir nüfusun göç etmesine yol açmıştır. Konu üzerine kimi araştırmalar “yerinden olma”, kimi araştırmalar da “yerinden edilme” kavramları ile durumu analiz etmiş ancak her iki durumda da bu göçün ana karakterinin “zorunlu” olduğu teslim edilmiştir. Bu göçü zorunlu kılan temel neden göç eden ailelerin ve bireylerin rızaları dışında, içinde buldukları çatışmalı ortamdan uzaklaşmak zorunda kalmalarıdır. TESEV tarafından yayınlanan rapor ile¹², Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün “Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması”¹³ zorunlu göçün yol açtığı mağduriyeti ortaya koyması bakımından önemli veriler sağlamaktadır.

Her iki çalışmada dile getirilen zorunlu göç ve zorunlu göç mağdurları olgusu ile bugün Türkiye'nin hem kentsel hem de kırsal alanlarında karşılaşmak mümkündür. Kentsel alanlarda daha çok etnik ayrımcılık pratiklerine maruz kalan zorunlu göçmenler, kırsal alanlarda ise mevsimlik işçi olarak Türkiye'nin pek çok coğrafyasında kültürel, sosyal ve iktisadi anlamda ayrımcılık pratikleriyle karşılaşmaktadırlar. Zorunlu göç mağdurlarının, genellikle görünür olmadıklarını, ancak projelerin uygulama alanlarına ilişkin yapılacak analizle belirlenebilecekleri notunu da düşmekte fayda vardır.

Zorunlu göç mağdurlarının diğer yoksul kesimlerle kesiştiği alanlardan biri mevsimlik işçiliktir. Mevsimlik işçilik yapan aileler yılın 8 ayını sağlık, eğitim ve hizmet gibi temel yaşamsal faaliyetlerden mahrum çadırlarda geçirmek durumunda kalmaktadır ve tarımsal alanda istihdam edilen bu kesim çevre projeleriyle yolları kesişen hassas gruplar arasında yer almaktadır. Sağlık ve eğitim hizmetleri, barınma, çalışma sözleşmesi, emeklilik gibi yaşamlarını temelden etkileyen haklardan yeterince yararlanamayan mevsimlik işçilerin çocukları ise durumdan en fazla etkilenen grubu oluşturmaktadır.

Önemli bir kısmı kırsal alanda gerçekleşen çevre projelerinin dikkate alması gereken bir diğer hassas grubu yaşlılar oluşturmaktadır. Bu hassaslık bir “özür” ya da “zayıflık”tan değil, onlara özgü genellikle sosyo-kültürel ve kimi durumlarda da fiziksel durumun gözetilmesi bağlamındadır. Ne var ki yaşlıları konu eden çalışmalar genellikle kentte ya da modern dünyada yaşlıları ele almışlardır. Oysa, kırsalda yaşlılık ile kentte yaşlılık birbirinden farklı olgular olarak değerlendirilmelidir. Yaşlılığa yönelik negatif algı biçimleri ile kentleşme arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Kırsalda yaşam süresinin daha uzun olması yaşlıların da faal bireyler olarak gündelik yaşama katılmalarına neden olmaktadır. Genellikle yaşlandıkça sosyal statü fiziksel kapasitelerine ve ekonomik güçlerine bağlı olmakla beraber düşer. Bu düşüş erkeklerde daha keskindir. Bu yüzden yaşlı erkekler yaşlı olmaktan kaynaklı dezavantajlı konuma düşerler. Yaşlı kadınların ise yaşlı olmaktan kaynaklı dezavantajları erkekler kadar fazla olmasa da özellikle fiziksel sorunları baş gösterdiğinde hassaslıkları artar.

¹¹ <http://ebrar.wordpress.com/2007/02/15/turkiyenin-beseri-cografyasi/>

¹² Türkiye'de Ülke içinde yerinden edilme sorunu: Tespitler ve Çözüm Önerileri, TESEV Ülke İçinde Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlık Haklarının Yeniden Tesisi ve Rehabilitasyon Araştırma ve İzleme Grubu

¹³ Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Haziran 2006

Dezavantajlarının yanında yaşlıların çevre projelerinde özel bir yeri de vardır. Yaşlıların ileri olmasından, geçmişi bilmeleri ve bu anlamda çevrenin geçmiş ve günümüz arasında karşılaştırma yapabilmeleri açısından, yaşlılar çevresel değişimlerin en önemli tanıklarındır. Yaşlılar önemli bir bilgi kaynağıdır. Özellikle sözlü kültürün hakim olduğu kırsal kesimde, yazılı kaynaklardan ulaşılmayacak bir çok bilgiye yaşlılarla yapılacak görüşmelerle ulaşılabilir.

Dezavantajlı toplumsal gruplardan bir diğeri ise çocuklardır. Çocuklara yönelik en genel ayrımcılık, gündelik hayatın karar mekanizmalarının dışına çıkarılmaları ve kendi hayatları ile kararlara dahi dahil edilmemeleridir. Toplumsal yaşamda çocuklar ‘çocuk olduğu için’ daha az önemsenmekte ve söz hakkına sahip bireyler olarak algılanmamaktadır. Gerek gündelik hayatta gerekse proje tasarımlarında çocuklar genellikle “gelecek” zamanla ilişkilendirilmekte, çocukların ‘bugün’ var oldukları-bugünün varlığı oldukları göz ardı edilmektedir. Şu anın esas alınıp çocukların bugüne dair birtakım ihtiyaçları olduğu gerçeği ihmal edilmektedir.

Çocukluk kategorisi de kırsalda kentten farklılaşmaktadır. Yaşam koşulları nedeniyle kırsalda çocukluk çağı 5-6 yaşından sonra bitmekte, çocuk birdenbire yetişkinliğe geçmektedir. Çocuk yetişkinlerle birlikte hayvana bakmak, tarlaya gitmek vb. yollarla kendini çalışma süreci içinde bulmaktadır.

3. SGP PROJELERİNDE TOPLUMSAL ETKİ

GEF SGP'nin metinlerinde toplumsal etki yaklaşımına bakıldığında en önemli göstergelerin ‘Etki Eksenli Bir Program’¹⁴ adlı metinde bulunduğu görülmektedir. SGP'nin 3. uygulama döneminde önceki dönemlerden farklı olarak ‘etki’ değerlendirmesi ön plana çıkmakta, tanımlı etkilerin hedeflenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. SGP'nin destekleyeceği projeler ile ülkedeki çevre koruma, yoksulluğu azaltma ve yerel inisiyatiflerin güçlenmesi konusunda olumlu değişimler ne olacağı sorularına cevap aranması gerektiği belirtilmektedir. SGP'nin toplumsal etki perspektifi 3 temel alanda odaklanmıştır. Bunlar aynı zamanda SGP'nin toplumsal etki değerlendirmesinde göz önünde bulundurulması gerektiğini belirttiği göstergelerdir:

1. Sosyo-ekonomik statünün iyileşmesi/toplumsal refah artışı (gelir, gıda güvenliği, eğitim, sağlık, su güvenliği, altyapı ve toplumsal cinsiyet eşitliğindeki iyileşmeler ve diğer sosyo-ekonomik koşulların gelişmesi)
2. Kapasite artışı (bireysel, örgütsel, sistemik)
3. Dezavantajlılığın azalması (yoksulların doğal kaynaklara ulaşımının iyileştirilmesi, çocuk yoksulluğunun azaltılması ve çocukların, yaşlıların, engellilerin, yerinden edilmişlerin, marjinal grupların ve daha az görünür olan grupların güçlendirilmesi)

SGP'nin yaklaşımı insan hakları ve yoksulluk perspektifini esas alarak, dezavantajlı grupların güçlendirilmesini önemsemekte ve buna yönelik stratejiler belirlemektedir. Çevresel gelişmelerin yanında, sadece dezavantajlı gruplar değil, genel olarak insani gelişmeyi hedef alan SGP, hedef gruba yönelik de stratejiler belirlemiştir. Bunun için ‘öncelikli hedef grubun nerede ve kimlerin olduğunun belirlenmesi, SGP'nin hedef grupları daha iyi desteklemesi, ülke programlarının küresel ölçüde etkili olması’ için yöntemler geliştirmiştir. Kısacası çevresel koşulların iyileştirilmesi kadar insani koşulların iyileştirilmesinin hedeflenmesi SGP'nin ayırt edici özelliği olmuştur. Program, desteklediği

¹⁴ ‘An Impact Oriented Programme’, Delfin Ganapin- SGP Küresel Yöneticisi

projeler yolu ile yarattığı çevresel etki yanında yaratılan toplumsal etkiyi de aynı şekilde önemsemektedir.

SGP'nin desteklediği 6 projeye yönelik gerçekleştirilen vaka çalışmaları sonucunda aşağıdaki genel sonuçlara ulaşılmıştır. Aşağıdaki maddeler arasında yer alan hak eksenli yaklaşım ve toplumsal cinsiyet konuları ise çevre ile insan hakları alanının kesiştiği en önemli başlıklar olduklarından ayrıca ele alınmışlardır.

a. GEF SGP projelerinin toplumsal etki bağlamında en ayrıksı yanı toplumu konumlandırışıdır. Çevre projeleri çevresel hedeflere ulaşmak için toplum ile 5 tür konumlanış içinde olur. **Bunlar;**

- i. toplumla mücadele eden
- ii. toplumu gözetken –ona zarar vermemeye çalışan-
- iii. topluma bilinç taşıyan
- iv. toplumu katan –ona etkinlikler ve hizmetler sunan-
- v. toplumun projenin sahibi haline geldiği ya da olduğu

GEF SGP projelerinin çoğunluğu toplumla ilişkilerinde; onları kapsamayı, dönüştürmeyi ve hedeflerin aktörü haline getirmeyi önüne koymuştur. Projelerin bir kısmı bu konumlanışa ilkinden başlamış, bir kısmı ise daha sonrakilerden başlamış ama hepsi hedef alandaki toplumu projenin sahibi yapmayı önüne koymuş ve çoğunluğu bunun için yerel örgütler –özellikle de öz-örgütler¹⁵- meydana getirmiş / açığa çıkarmıştır.

b. Çevresel hedefler için toplumsal rızayı oluşturmak projeleri ayrıksı kılan özelliklerden bir diğeri olmuştur. Yerel grupların “rıza”sını oluşturmada, kurulan özörgütler oldukça etkili olmuş, sahiplenmeyi artırmıştır. Ayrıca projelerde öncülerle çalışma, deneyimleyerek gösterme/öğretme stratejileri de rızanın oluşturulması açısından oldukça etkili olmuşlardır. **Projelerin yerel gruplara ve onların rızalarına yönelmeleri projelerin başarılarını artırmıştır.** Ancak projeler yerel grupların tasarım ve karar alma süreçlerine katılımı konusunda yetersizlikleri mevcuttur. Bu noktada belirtilmesi gereken ve projelerde sıkça rastlanan bir durum da projenin kurgulayıcılarının ya *merkeze (uzmanlık, kentlilik, modernlik, kamu vb.)* ya da *yerele (saflık, temizlik, sadelik, masumiyet vb.)* aşırı vurgu yapması ve birini öteki karşısında konumlandırmasıdır. Her iki vurgu da kaçınılmaz olarak *yabancılaştırma* içermektedir.

c. Projelerin yerel gruplarla temasında onlara yönelik önemli katkıları da söz konusudur. Öncelikle projelerin tamamı yerel grupların teknik, kurumsal ve sosyo-kültürel kapasitelerin gelişimine önemli katkıları olmuştur. **Projelerin tamamı yerel grupların gelirlerine yönelik bir iyileştirme hedefi taşımıştır.** Bu hedefler ya mevcuda ek gelir sağlamak ya yoksullukla mücadele etmek ya da gayri-meşru olan (hukuk ya da çevre koruma açısından) geçim kaynakları yerine meşru geçim kaynaklarına geçişi teşvik eden / destek olan hedeflerdir. **Alternatif geçim kaynağı (AGK) yöntemi tüm projelerde hedeflenmiş ve/veya uygulanmıştır.** Ek kaynak üretme, yepyeni bir kaynak oluşturma ya da mevcut

¹⁵ Öz-örgüt ifadesi ile kastedilen kuruluşun doğrudan hedef kitlesi tarafından kurulması ve/veya katılımcıların bu hedef kitleden oluşmasıdır. Ayırddıcı yanı hedef grupları ile üye profilleri arasındaki örtüşmedir. Bu tür sivil toplum kuruluşlarında baskın amaç benzer sorunlardan muzdarip insanların sosyalleşmesi ve/veya yaşam kalitelerinin artması için mücadele verilmesidir. Ayrıntılı bilgi için Yaşama Dair Vakıf tarafından STGM için hazırlanan Sivil Toplum Kuruluşları: İhtiyaçlar ve Sınırlılıklar raporuna bakılabilir.

<http://www.stgm.org.tr/kutuphane.php?sec=6&subsec=2>

bir geçim kaynağını dönüştürme gibi yöntemler mevcuttur. Projelerde AGK'lar henüz refah oluşturmamış olsa da bunun potansiyelinin işaretlerini vermektedir. **Projelerin tamamının kültürel olarak dönüştürücü etkileri de olmuştur.** Bu dönüşüm kimi projelerde dışarıya ile yerelin eşit bir düzlemde etkileşimi sayesinde, kimisinde bizzat proje sonuçlarının etkisi ile kimisinde ise proje uzmanlığının etkileriyle gerçekleşmiştir.

- d. Projelerde genellikle bir toplumsal durum analizi ihtiyacı hissedilmemiş,** bilgi kaynakları deneyim ve gündelik ve tesadüfi olan kaynaklarla sınırlı kalmış ve daha önemlisi toplanan demografik, sosyo-kültürel durum, dezavantajlı gruplar ile ilgili bilgiler gibi toplumsal duruma ilişkin veriler analiz edilmemiştir. Durum analizi sadece proje tasarımında değil, proje uygulamasında da ihmal edilmiş, enformel bilgiye dayanan ve planlanmamış bir izleme ile yetinilmiştir. **Projeler öngörülmüş ya da öngörülmemiş beklentiler oluşturmuş, ancak bu beklentilerin kontrolüne ilişkin tedbirler almamıştır.**
- e. Projelerin geneli temas ettiği alanlardaki dezavantajlı gruplara yönelik farkındalık ortaya koymuş ve tedbirler de planlamıştır.** Ancak dezavantajlı gruplar bir katılım stratejisi dahilinde ele alınmamış ve çoğu zaman etkin katılımı ihmal edilmiştir. Projelerin temas ettiği dezavantajlı gruplar arasında **kadın, yaşlı ve yoksullar** başta gelmektedir; **zorunlu göç mağdurları** ise özgün bir örnek olarak göze çarpmaktadır.
- f. Projeler kamu kuruluşlarıyla temasında politika dönüştürme, uygulamaya katma ve destek alma noktasında etkili olarak başarılı sonuçlar elde etmişlerdir.**
- g. Projeler, kendi alanlarındaki STK'larla işbirliğini esas alan bir tutum geliştirmemişlerdir.** Diğer alanlardaki STK'lardan ya uzak durulmuş ya da projeye katkı ya da katılım sağlanmaları ihmal edilmiş, bu STK'lar ile en fazla tanıtım düzeyinde bir temas kurulmuştur.
- h. Projelerin genelinde “kadın”ı gözetin ve kadına değer veren bir yaklaşım sergilenmiş, ancak toplumsal cinsiyet yaklaşımı projelerle kaynaştırılamamıştır.**

Çevre ve kalkınma projeleri özellikle kırsal alandaki kadınlarla temas etmektedir. Bu temas bu projeler için kaçınılmaz olduğu için, toplumsal cinsiyet etkisi yaratması da kaçınılmazdır. Çoğu proje bu etkiyi ihmal etmekte ya da görmezden gelmekte, toplumsal cinsiyet dengeli bir yaklaşımı ortaya koyamamaktadır. Bu durumun sonuçlarından biri kadını eş ve anne rollerinden ibaret olarak ele alma ve erkeği ya da haneyi güçlendirmenin kendisinin kadını da güçlendireceği varsayımı ile yetinmedir. Öte yandan toplumsal cinsiyet meselesine daha fazla özen gösteren projelerin sayısı da artmaktadır. Artık çevre projelerinde daha sık anılmaya başlanan toplumsal cinsiyet kavramı, kadınların da etkinliklere dahil edilmesi ya da onlara yönelik etkinlikler tasarlanması gibi sonuçlar üretmeye başlamıştır. Bu sonuç toplumsal cinsiyet yaklaşımı açısından olumlu bir gelişmedir, ancak kadınları “katma” biçimlerinin tam olarak toplumsal cinsiyet dengeli bir yaklaşımla gerçekleştiği henüz söylenemez. Kadınlarla çoğunlukla proje hedefleri açısından araçsal bir ilişki kurulmakta, kadınlar projenin çevresel hedefine ulaşmaya yönelik katılımlarda akla gelmektirilmekte ve kadınların onlardan ücretsiz emek olarak faydalanılacak biçimlerde katılımı öne çıkmaktadır.

Çevre projelerinde toplumsal cinsiyet meselesi ile temas etme biçimlerinin başlıcaları şunlardır:

1. Meseleden bihaber olarak

2. Kadınlarla temas etmeyerek
3. Eşitsizliği reddederek, analiz edilmeksizin bu yörede “kadınlar eşittir” iddiası ile
4. Uzak durarak, “mesele bizim meselemiz değil” diyerek
5. Fakında ama yer vermeyerek
6. Erkeği ya da haneyi güçlendirmenin kadına da otomatikman yansıtacağı beklentisini taşıyarak
7. Kadınları **da** katarak -etkinliklere-
8. Kadınları katarak -tasarıma, yönetime, kararlara-
9. Kadınlara yönelik etkinlikler yaparak
10. Kadınlara yönelik toplumsal cinsiyet stratejisiz güçlendirmeler ve/veya iyileştirmeler yaparak
11. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğini azaltmak amaçlı kadınlara yönelik faaliyetler gerçekleştirerek
12. Toplumsal cinsiyet dengeli bakışı gözeterek
13. Toplumsal cinsiyet dengeli bakışla meseleye yönelik bir strateji geliştirerek

GEF SGP projeleri de bu biçimlerin çoğunu deneyimlemiştir; zira projelerinin toplumsal cinsiyet meselesi ile teması kaçınılmazdır. İncelenen projelerin de bunun farkına vararak, en azından proje hedefleri bağlamında, toplumsal cinsiyet eşitliği amaçlı olmasa da kadınları hedefleyen etkinlik ve girişimlerde buldukları görülmektedir. Doğrudan kadını güçlendirmeye ve durumunu iyileştirmeye yönelik olan çalışmaların büyük bir çoğunluğu kentleri hedef alır ve kırsalı ihmal eder. GEF SGP projeleri ise genellikle kırsalda gerçekleştirilmesine rağmen kadınları katmaya, onlara yönelik etkinlikler düzenlemeye, durumlarını iyileştirmeye ve en azından teknik konularda onları güçlendirmeye özen göstermişlerdir. Öte yandan, projelerin karar alma süreçlerinde kadınların katılımı, toplumsal cinsiyet dengesini sağlamak üzere tedbirler geliştirme, bu konuda uzman kişi ve kurumlardan destek alma, kadınların kurumsal olarak güçlenmesini sağlama gibi konularda yetersiz kaldıkları görülmektedir. Buna karşın, toplumsal cinsiyet konusunda henüz yolun başında olduğu görülen GEF SGP'nin program stratejisine yansımamış olmasına rağmen projelerinde “kadın hassasiyetine” rastlanması Türkiye'deki toplumsal cinsiyet durumuna nazaran oldukça dikkat çekicidir.

- i. İnsan hakları ve yoksullukla mücadele bağlamında projelere bakacak olursak;
 - kalkınma perspektifi projelere sirayet etmiş, bu yüzden yoksulluk bir mesele olarak projelerde yer bulmuştur,
 - ayrımcılıkla mücadele perspektifine dair bir kurgu ise henüz görünmemektedir.

Türkiye'de yerel ölçekte uygulanan çevre projelerinde son yıllarda giderek artan bir kalkınma vurgusu mevcuttur. İncelenen SGP projeleri genellikle mevcut ya da potansiyel yoksulluğun çevre için oluşturduğu tehdidin altını çizmekte ve çevre koruma faaliyetinin etkinliği için yoksullukla mücadele edilmesini gerekli görmekteyirler.

Ayrımcılıkla mücadele eksenli yaklaşımlara ise bu rapor çerçevesinde incelenen çevre projelerinde genellikle rastlanmamaktadır. Dolayısıyla kalkınma eksenli projelerde zayıflık genellikle uygulama aşamasında çıkarken ayrımcılık eksenindeki zayıflık ise tasarım aşamasında başlamaktadır. Bunun temel nedeninin çevre projeleri tasarlanırken toplumsal analizin ve projenin hedeflediği bölgelerdeki dezavantajlı ve/veya marjinal grupların tespitine yönelik çalışmaların yapılmamasıdır.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

• Toplumsal Öncelikler

Türkiye üzerine yapılan pek çok araştırma, proje, fizibilite çalışması toplumsal hayatta işsizlik, göç, yoksulluk, toplumsal cinsiyet, yaş hiyerarşileri, etnik ve kültürel köken, dini inanç gibi olgulardan kaynaklanan ayrımcılık pratiklerinin ortaya çıkardığı mağdurlar ya da dezavantajlı toplumsal grupların varlığı ile yoğun biçimde karşılaşılmakta olduğunu dile getirmektedir. Dezavantajlı grupların varlığına gönderme yapan çalışmaların ortak özelliği çeşitli toplumsal grupların mağduriyetine yol açan dezavantajların doğal, sosyal, çevresel, kamusal, kültürel ve iktisadi kaynaklara erişimde toplumun geri kalanıyla eşit olanaklara sahip olamamaktan kaynaklandığını tespit etmeleridir. Yapılan çalışmalarla ortaya çıkmaktadır ki bu grupların kaynaklara erişimdeki dezavantajlı konumları, gündelik hayata katılımlarından en temel haklarını kullanmaya kadar bir dizi insani etkinliğin önünde de engeller oluşturmaktadır.

Bu rapora kaynaklık etmek üzere çevre projelerine yönelik yapılan çalışmada göstermiştir ki Türkiye'nin her farklı yöresinde farklı bir dezavantajlı toplumsal grupla karşılaşmak mümkündür. Bu yüzden dezavantajlı grupların hangileri olduğuna ilişkin kesin ve her yer için geçerli yanıtlar üretmek çok güçtür. Ancak buna karşın dezavantajlı konumu evrenselleşmiş toplumsal grupların varlığı da aşikardır.

Pek çok farklı sebeple ve farklı aktör tarafından yapılan durum analizi bu grupların hangileri olduğuna araştırma amaçlarına uygun olarak yanıtlar üretmeye çalışmışlardır.^{16, 17, 18, 19, 20} Bu çalışmalar ve incelenen çevre projeleri göstermektedir ki Türkiye'de öne çıkan en yaygın dezavantajlı grup *kadınlardır*. Evrensel olarak da en görünür hale gelmiş dezavantajlı gruplardan en önemlisini oluşturan kadınların bu konumları nedenleri, sonuçları ve şiddeti itibarıyla farklılıklar gösterse de Türkiye'nin her yerinde karşımıza çıkmaktadır. İkinci önemli grubun *yoksullar* olduğu görülmektedir. Hem kent hem kırsal nüfusu arasında yoksulluk göç ve işsizlikle beslenen en önemli dezavantajlı konumlardan biridir. Bir başka önemli toplumsal problemin yaş hiyerarşilerinden kaynaklandığı görülmektedir. Yapılan araştırmalara göre Türkiye'de yaş hiyerarşisinin tepesinde orta yaş erkek grupları bulunmaktadır ve özellikle *yaşlılar* ve *çocuklar* karar süreçlerinden, kaynaklara erişim olanaklarından dışlanmakta ve mağdur hale getirilmektedirler. Dolayısıyla kadın ve yoksulların yanı sıra yaşlılar ve çocuklar da dezavantajlı grup kategorileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dezavantajlı konumları görece yapısallaşmış ve geleneksel süreçlerden beslenen bu grupların yanı sıra, *mevsimlik işçiler*, *zorunlu göçe maruz kalmış olanlar*, *göçmenler* gibi konjonktürel olarak ortaya çıkan dezavantajlı gruplar da çeşitli dönem ve coğrafyalarda belirlemektedir. Özellikle son 20 yılda Türkiye'nin çeşitli illerinde ve kırsal alanlarında mülkiyet ve barınma gibi temel haklarından mahrum olan zorunlu göç mağdurları ortaya çıkmıştır. Benzer nedenlerden ortaya çıkan mevsimlik işçilik de keza, farklı etnik-kültürel grupların mevsimlik hareketleri ile yeni mağdur kimliklerin oluşumuna yol açmıştır.

Özetle, yukarıdaki çerçevenin Türkiye'nin toplumsal önceliklerine ilişkin işaret ettiği grupların **kadınlara, yoksullara, zorunlu göç mağdurlarına, yaşlılara ve çocuklara** olduğu

¹⁶ Ulusal İstihdam Politika Önerilerinin Belirlenmesine İlişkin Genel Kurul Kararları, İşkur,

¹⁷ Devlet Bakanı Nimet Çubukçu, <http://www.radyopink.com/bizdenhaber.asp?hid=1>

¹⁸ Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı, GAP-BKİ, Ankara 2002

¹⁹ Zafer Üskül, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=144207>

²⁰ Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, <http://www.tisk.org.tr/yayinlar.asp?sbj=ic&id=1751>

görülmektedir. Ancak not edilmelidir ki bu kimlikler birbirini dışlayan kimlikler olarak değil iç içe geçmiş kimlikler olarak ortaya çıkabilmektedir ve bu durumda da mağduriyetin şiddeti artmaktadır. Sözelimi yoksul ve yaşlı kadın, zorunlu göç mağduru işsiz kadın ve erkek, mevsimlik işçilik yapan ailenin çocukları vb. birbirini çapraz kesen çoğul dezavantajlı kimlikler de toplumsal öncelikler arasında özellikle değerlendirilmelidir. Çevre projeleri açısından bakıldığında projenin etki alanındaki dezavantajlı gruplara yönelik, onların dezavantajlarını güçlendirmeyecek, aksine zayıflatacak bir stratejiye sahip olması gereklidir.

Her ne kadar yukarıda dile getirilen kimlikler Türkiye'nin öne çıkan dezavantajlı grupları iseler de her yerel alanda bu kimliklerin dezavantajlı konumları farklı öncelikler ve şiddette açığa çıkar. Kimi durumlarda ise aynı kimlik farklı sorunlara işaret ederek açığa çıkar. Sözelimi "kadın" kimliği genel bir dezavantajlı konumu anlatmakla beraber soruna yönelik bir tanımlama için yetersiz kalır; çünkü dezavantajın kaynağına işaret eden toplumsal işbölümü, cinsiyete dayalı geleneksel roller, karar süreçlerinden dışlanma vb. nedenler de bilinmelidir. Öte yandan bir yörede mevsimlik işçiler en dezavantajlı konumu temsil ederken bir başka yerde zorunlu göç mağdurları bu temsili üstlenebilir. Bu kimliklerin kesiştiği durumlar ise dezavantajlılığın şiddetinin en çok açığa çıktığı yerlerdir. Toplumsal alanla teması olan her projenin kaçınılmaz olarak etki yaratacağı dikkate alınarak fotoğrafa bakıldığında, proje tasarım sürecinde hedef alınan alana ilişkin dezavantajlıları esas alan bir toplumsal analizin yapılması gereklidir. Ancak durum tespitinin dezavantajlı kimliği tespit etmesi yeterli değildir. Bunun yanı sıra toplumsal önceliği oluşturan dezavantajlı kimliklerin hangi nedenlerle ortaya çıktığını, dezavantajlı konumun sürmesini sağlayan nedenlerin neler olduğunu, farklı dezavantajlı konumların kesişip kesişmediğini de belirlemesi gereklidir. Projenin ortaya çıkaracağı sonuçların dezavantajlı toplumsal grupların hayatlarına ne tür olumlu-olumsuz etkiler yapma potansiyeli olduğu ve ne tür tedbirler gerektirdiği sorusuna yanıtta ise yine bu analizle ulaşılabilecektir.

Toplumsal önceliklere ilişkin yapılacak analizlerin önemli bir güvenilirliği bilgi kaynakları olacaktır. Bilgi kaynağı resmi rakamlar, gözlemler vb. kaynaklara indirgenmemelidir. Bilgi kaynaklarının çeşitliliği, dezavantajlı toplumsal gruplarla teması ve güvenilirliği projenin etkilerinin ve tedbirlerin tasarlanmasında son derece önemlidir. Bu nedenle diğer kaynakların yanı sıra ortaya çıkan kimliklerin doğrudan kendi temsilcilerine, alanla ilgili ulusal ve yerel ölçekte bulunan sivil toplum kuruluşlarına, ilgili platformlara danışılmasında büyük fayda olacaktır. Danışmanlığımıza başvurulacak kuruluşun seçiminin de danışmanlığın kendisi kadar önemli bir nokta olduğunun altı çizilmelidir.

Türkiye'de sivil toplum alanına ilişkin faaliyet ve akademik çalışma yürütenlerin önemli bir kısmı sivil toplum kuruluşlarını etki ölçeği, sayısal büyüklüğü ya da tematik olarak tasnif etmektedirler. Bunlara göre STK'ların ulusal-bölgesel-yerel etki düzeyleri; üye sayısına göre büyüklükleri; ya da kadın, gençlik, kültür vb. çalışma alanlarına göre tematik farklılıkları temel referans noktasını oluşturmaktadır. Bu yaklaşıma göre danışılacak kuruluşların kriterlerini bunlar oluşturmaktadır. Ancak bu tasnif özellikle dezavantajlı toplumsal gruplar söz konusu olduğunda yetersiz kalmaktadır. Örneğin kadın teması alanında faaliyet gösteren kuruluşların bir kısmı yoksul kadınlara maddi destek sağlamayı amaç edinmiş "hayırseverliği esas alan" kuruluşlar olabileceği gibi, kadınların temsil sorunlarıyla mücadele eden ya da kadınların istihdam sorunlarını gündeme taşımaya çalışan "savunuculuk" eksenli kuruluşlar da olabilir. Ancak aynı tematik grupta yer aldıklarında bu fark görünmez olur. Örneğin göç olgusunun sosyolojik ve antropolojik kökenlerini araştıran uzmanlık eksenli bir kuruluşla göç

mağdurları tarafından kurulmuş ve göçmenlerin hakları için mücadele eden bir öz-örgüt aynı kategoride yer alabilir ancak varoluşlarındaki farklar gözden kaçır.²¹

Yukarıda ifade edilen nedenlerle proje tasarım ve uygulama aşamalarında ilgi gruplarını temsil eden bir STK ile temas ve danışmanlık ilişkisi isabetli olacaktır; ancak, seçimin kriterlerine dikkat edilmelidir. Seçilen STK'nın dezavantajlı grupla ilgisi, ilişkisi, ona katkısı proje alanında belirlenen dezavantajlı grupla, grubun dezavantajlı konumunun nedenleri ve sonuçlarıyla uyumlu olmalıdır.

- **Bütüncül Yaklaşım**

- **Hak eksenli Yaklaşım**

Bu rapor kapsamında incelenen çevre projelerinde **yoksullukla mücadeleye yönelik olarak sunulan sürdürülebilir kalkınma bağlamı ile ayrımcılıkla mücadeleye yönelik olarak sunulan dezavantajlı ve marjinal gruplara odaklanılması ve bu grupların güçlendirilmesine dönük** hak eksenli yaklaşım SGP'nin stratejik ortaklığının kurulabileceği alanlar olarak öne çıkan iki hat olmuştur. Dolayısıyla SGP'ye yönelik geliştirilebilecek hak eksenli yaklaşım önerilerinin de merkezinde bu hatlar olmalıdır.

Ortaya konan bu iki hattın işaret ettiği toplumsal grupların hangileri olduğuna ilişkin pek çok analiz mevcuttur. Bunlardan Türkiye için öne çıkanların hangileri olduğuna toplumsal öncelikler bölümünde değinilmiş; gerek yoksulluk ve kalkınma penceresinden gerekse dezavantajlı ve marjinal gruplar penceresinden bakıldığında kadınların evrensel olarak en dezavantajlı toplumsal grubu oluşturduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle toplumsal cinsiyet kavramının önemini altı çizilerek ayrı bir başlık olarak aşağıda ele alınmıştır. Toplumsal cinsiyet çerçevesinde dile getirilen kadınların konumlarının çevre projeleri tarafından analiz edilmesi, dezavantajlı konumlarını zayıflatacak ve kadınları güçlendirecek, konumlarını iyileştirecek önlemlerin tasarlanması ve uygulanması, projelerin tüm süreçlerine etkin ve eşit katılımlarının sağlanması ve kurumsal adımların atılmasına ilişkin geliştirilen analiz ve öneriler diğer dezavantajlı toplumsal gruplar için de geçerlidir. Ayrıca bu başlık altında ifade edilen analiz ve önerilerin de pek çok durumda kadınları da kapsadığı akılda tutularak değerlendirilmesi doğru olacaktır.

SGP'nin kendisine sunulan çevre projeleri tasarımlarının proje gruplarıyla gözden geçirilmesi, seçilmesi, izlenmesi-değerlendirilmesi ve sonuçlandırılması sürecindeki rolü dikkate alındığında hak eksenli yaklaşımın proje tasarımlarından sonuçlandırılmasına kadarki tüm süreçlere nüfuz etmesini sağlayabilecek bir güce sahip olduğu görülmektedir. Bu nedenle önerilerin de bu çerçeveye oturtulmasında büyük fayda vardır.

İncelenen projeler göstermektedir ki hak eksenli yaklaşım henüz zihniyet düzeyinde proje gruplarınca içselleştirilememiştir. Proje gruplarının hak eksenli bir yaklaşımla sorun analizi yapması ve çözüm yöntemleri geliştirebilmesi için iki boyutlu bir çözüme ihtiyaç olduğu görülmektedir. SGP bir yandan;

²¹ Bu konuda yapılmış bir tasnif çalışması için bkn. Yaşama Dair Vakıf tarafından hazırlanan ve STGM tarafından yayınlanan "Türkiye'de STK'ların İhtiyaçları ve Sınırlılıkları" raporu.

- çevre projesi tasarlayan uzman ve sivil toplum aktivistleri ile insan hakları, yoksulluk ve kalkınma eksenli çalışan uzman ve sivil toplum aktivistlerinin birlikte proje tasarlayabilecekleri zeminlerin yaratılmasına öncülük edebilir;
- öte yandan proje seçim kriterlerinin hak eksenli yaklaşımla uyumlu şekilde gözden geçirilmesini ve proje grupları için bunun bir seçim kriteri haline getirilmesini sağlayabilir.

SGP'nin projelerin değerlendirildiği Ulusal Yönlendirme Komitesi'ne kadın, insan hakları, yoksulluk ve genel olarak hak eksenli yaklaşımı güçlendirebilecek kamu, sivil toplum ve üniversite çevrelerinden danışmanlık ve/veya değerlendirme süreçlerine katılım katkısı sağlaması proje tasarım ve seçim süreçlerinin hak eksenli yaklaşımı içerecek şekilde yeniden düzenlenmesi için uygun zemin yaratabilecektir.

Proje teklifi hazırlayanların ve proje uygulayanların yönlendirildiği proje çağrı metinlerine, izleme değerlendirme kriterleri arasına, projelerden beklenen rapor içeriklerine ve projelerle temas edilen tüm etkinliklere SGP'nin dezavantajlı gruplarla ilişkiler, insan hakları, ayrımcılıkla ve yoksullukla mücadele yaklaşımının sirayet etmesinin sağlanması, projelerin bu konulardaki hassasiyetlerini sürekli diri tutacaktır.

SGP'nin projelerle temas ettiği en önemli etkinliğin izleme değerlendirme ziyaretleri ve projeler buluşmaları olduğu gözlemlenmiştir.

İzleme değerlendirme etkinliği hak eksenli yaklaşımın uygulamaya nasıl yansıdığına görülebileceği ve revizyonların yapılabileceği önemli bir fırsattır. İzleme değerlendirme sürecinin hak eksenli yaklaşımı içerecek şekilde yeniden yapılandırılmasının ve bu etkinliğe hak eksenli analize katkı sağlayabilecek danışmanlık hizmetinin dahil edilmesi SGP'nin bu konudaki hassasiyetini güçlendirmesinin yanı sıra projelerin konuya ilgisini de sürekli kılacaktır.

Projelerin gelişim ve final raporlarının hak eksenli yaklaşımı da içerecek şekilde yeniden düzenlenmesi, hak eksenli yaklaşım ve toplumsal etkinin göstergeleştirilmesi açısından ve daha sonraki proje ve etkinlik tasarımlarına zemin sağlaması açısından son derece faydalı olacaktır. Bu nedenle SGP proje uygulayıcılarından raporlarında hak eksenli yaklaşıma göstergeler, gelişmeler, sonuçlar ve durum analizleri düzeyinde yer vermesini istemelidir.

Sonuç olarak SGP'nin hak eksenli yaklaşım konusunda yapabileceklerine bakıldığında oldukça önemli bir misyonu temsil etme potansiyeline sahip olduğu ortadadır. Bir yandan Türkiye'de kadın, insan hakları, yoksulluk ve çevre alanlarında faaliyet gösteren çevrelerin henüz proje düzeyinde gerçekleşmemiş buluşmasını sağlama, öte yandan çevre projelerinin tasarımından uygulanması ve sonuçlandırılmasına tüm süreçlerine hak eksenli yaklaşımı dahil etme olanağına sahiptir. SGP'nin bu olanağı mümkün kılan tarihsel kuramsal arka plana uluslararası zeminde yapılmış pek çok çalışma ile; projeleri yönlendirme araçlarına proje değerlendirme ve seçim süreçleri ile ve uygulama alanına izleme değerlendirme araçları ile sahiptir.

- **Toplumsal Cinsiyet**

GEF SGP'nin "Toplumsal Cinsiyet Dengeli" bir yaklaşımı program ve projelerle kaynaştırması toplumsal cinsiyet konusundaki hassasiyetinin bir gereği olarak karışımıza

çıkılmaktadır. Bu yaklaşıma göre, kadınlar aleyhindeki eşitsizliği azaltmak için odak kadın değil, eşitsizliğin kendisi olmalı ve kadın ve erkeklerin bütünsel olarak ele alınması gerekmektedir. Bu çerçevede altını çizmekte fayda olan bazı noktalar şunlardır:

- **Erkeklerin ve kadınların ihtiyaçları²² aynı değildir.** İhtiyaçları, kültürel özellikler ve normların yanısıra erkek ve kadınların rolleri ve aralarındaki işbölümü de şekillendirir. Karar alma süreçlerine katılım, kaynaklara erişim, emek, kullanım, haklar, fayda, mülkiyet ve ürün dağılımı gibi konularda toplumsal cinsiyete göre farklılaşmalar belirleyicidir.
- **“Toplumsal cinsiyet” etkisinin “nötr” olarak düşünülmesi ve buna göre hareket edilmesi, kadının aleyhine sonuçların kabullenilmesi anlamına gelir.** Eğer aktörler eşit değilse, onlara yönelik eşit müdahale ya da müdahalesizlik eşit sonuçlar üretmez. Programdaki projeler kendileri tasarlamamış olsa bile, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin kendisi projelerin ürünlerinin ve etkilerinin dağılımına yön verir. Bu yüzden Toplumsal Cinsiyet etkisini gözetmek, bir faaliyetin daima erkek ve kadınları farklı etkileyeceğini takdir etmekle başlamalıdır.
- Kadının ve çevre korumanın çıkarları arasında zorunlu bir örtüşme olmadığını hatırlarda tutmakta fayda vardır. **Kadınların bir uygulamanın faydalarından otomatik olarak faydalanacakları da düşünülmemelidir.** Aksine birçok deneyim göstermektedir ki özel tedbir alınmadıkça kadınların katılımı ve fayda elde etmesi genellikle ihmal edilmektedir. **Bu yüzden program projelerin özel hedefleri dışında kadına yönelik hedefleri olmasını sağlamalıdır.** Projelerin kadınlar üzerindeki olumlu ve/veya olumsuz etkilerini hesaba katması, bunları izlemesi ve değerlendirmesi; kadro, organizasyon ve yönetim düzeyinde toplumsal cinsiyet dengesine özen göstermesi sağlanmalıdır. Ayrıca aynı soruna kadınların ve erkeklerin bakışlarının ve çözüm önerilerinin farklı olduğu tüm uygulayıcılara hatırlatılmalıdır.
- **Ne erkeklerin ne kadınların homojen gruplar olmadığı unutulmamalıdır.** Örneğin genç bir bekar kadının beklentileri ve karşılaştığı zorluklar, dul bir yaşlı kadınınkilerden oldukça farklıdır. Bu yüzden erkekler ve kadınlara yönelik, alt kategorilere –yaş, sınıf, etnisite, vb.- ilişkin analizler yapılması ve hedefler oluşturulmalıdır.
- **Toplumsal cinsiyet etkisini hesaba katma gereği, hedef grubun kim olduğundan bağımsızdır.** Bir projede sadece erkekler hedeflendiği halde dahi toplumsal cinsiyet ilişkileri devrededir. Öte yandan, projelerde kadınların da hedeflenmesi, otomatik olarak toplumsal cinsiyet etkisinin hesaba katıldığı anlamına gelmez. **Toplumsal cinsiyet eşitliğinden temsilde eşitlik ve muamelede özdeşlik anlaşılmalıdır. Toplumsal cinsiyet eşitliği kadının güçlendirilmesi ile birlikte düşünülmelidir. Ancak kadın güçlendirildiği takdirde eşit katılım ve özdeş muamele toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayacaktır.**
- Kadınların kamusal alana ve eğitim olanaklarına katılımının erkeklere göre sınırlı oluşu, kadınların kamusal alanda kendilerini ifade etme, vasıf, deneyim, bilgi ve uzmanlık gibi niteliklerinin erkeklere göre genelde daha zayıf olmasına yol açmaktadır. Bu durum, fırsatlar, kadın işaret edilmeden sunulduğunda, kadınların otomatik olarak kapsam dışı bırakılmasına neden olmaktadır. **Bir proje kadına eşit**

²² Burada “karşılanması” Birleşmiş Milletler pratik/stratejik ihtiyaçlar ayrımı yapmaktadır. “Pratik İhtiyaçlar” ile kadının gündelik yaşamını kolaylaştıracak acil ihtiyaçlar, “Stratejik İhtiyaçlar” ile kadını güçlendirmeye yönelik toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması açısından önem arz eden ihtiyaçlardır.

davransa dahi, sunduğu hizmetlerden faydalanmakta erkek daha avantajlı olduğu durumda proje niyetinden bağımsız olarak ve genellikle ayırına bile varmadan mevcut eşitsizliği güçlendirecektir. Kadınların güçlendirilmesi ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi gereği buradan kaynaklanmaktadır.

- **Kadınların katılımı için tedbirler olması gerekir.** Kadınların katılımı için geleneksel yöntemler yeterli olmayabilir. Ayrıca kadının katılımın önündeki engeller bulunabilir. Etkinliklere dahil etmek kadınları katmak için yeterli olmayabilir. Bu yüzden farklı katılım imkanları ve fırsatları oluşturulmalı, katılımcı metodolojiler düşünülmeli, tasarlanmalı ve/veya uyarlanmalı ve teşvik edilmelidir. Kadınların katılımı “sözde” kalmamalı, öncelikle katılımın faydalarının kadınlar tarafından hissedilmesi sağlanmalı, kadınların katılımını sağlamaları için erkeklerle de görüşülmeli, onlar da katılımın niceliğine ve niteliğine ikna edilmelidir.
- **Toplumsal cinsiyet eşitliğinde çözümler tekil değildir.** Bu yüzden deneyim paylaşımı önemlidir. Projelerde ve programın tüm düzeylerinde toplumsal cinsiyet eşitliği savunucusu kadın kuruluşlarından destek alınmalı, onlarla işbirliğine gidilmelidir. Projeler ve programlar arasında kadınlar ile ilgili deneyimler paylaşılmalıdır. Çevre projelerinde kadınlarla ilgili sorunları tespit etmek ve çözüm üretmek üzere projeler arasında, çevre STK'ları arasında ve Çevre ve Kadın STK'ları arasında buluşmalar gerçekleştirilmeli.
- **Kadının kullanılmayan emek olarak algılanarak bu emekten faydalanma hedefi önlenmelidir.** Zira kadının “sayılmayan” birçok iş yükü vardır ve ortaya koydukları emeğin onlara da geri dönüşü olmalıdır. Dolayısıyla kadına yeni iş yükü getiren faaliyetlerde kadınların rızası alındığı, ekonomik getirinin kadınlara doğrudan katkısı sorgulanmalıdır. Ayrıca genellikle finans kontrolünün erkeklerde olduğu, kadının ağır ama “sayılmayan” hane içi iş yükü olduğu, kadınların eğitim düzeylerinin görece düşük olduğu, kız çocuklarının eğitimlerinin öncelenmediği ve kadınların talep ve iddia etmede özgüvenlerinin düşük olduğu unutulmamalıdır.

Bu noktalar göz önüne alındığında GEF SGP, toplumsal cinsiyeti her düzeyde hakim kılmak açısından 5 temel ilke edinmelidir:

1. Uygulamaların kadınlar üzerinde olumsuz bir etki üretmemesi
2. Uygulamaların erkekler kadar kadınlara da faydalı olması
3. Kadınların yaşam koşulları iyileştirmek
4. Kadınları güçlendirmek
5. Erkekleri toplumsal cinsiyet ekseninde bilinçlendirmek, duyarlılaştırmak ve dönüştürmek

Bu ilkeleri takip etmek ve izlemek açısından **GEF-SGP komitesinde bir toplumsal cinsiyet uzmanının yer alması** oldukça faydalı olacaktır. Program ayrıca projelerin, tasarımlarında yararlanıcıların, sorunun, hedeflerin ve etkinliklerin tarifinde kadın ve erkeğe ilişkin alt kategorileri ile birlikte ayrı bilgilere ve projenin toplumsal cinsiyet dengeli olduğuna dair başarı göstergelerine yer vermesini sağlamalı, bu çerçeveyi izleme değerlendirme faaliyetlerinde de kullanılmalıdır. GEF SGP'nin bu ilkeleri çağrı metinleri, komite toplantıları ve değerlendirmeleri, proje seçim süreç ve kriterleri, izleme-değerlendirme faaliyetleri ve uygulanan projeler ile kaynaştırması gerekmektedir. Bunun için, tüm metin ve uygulamalarda; **toplumsal cinsiyet analizine** yer vermek, toplumsal cinsiyeti **insan hakları temelli** ele almak, kadına **“değer” veren** bir yaklaşım içinde olmak, kadınların niceliksel ve

niteliksel olarak **katılımına** önem vermek, kadınların **güçlendirilmelerini** ve koşullarının **iyileştirilmesini** sağlamak, bu çerçevedeki **kurumsal** yapıların kuruluşunu ve güçlenmesini teşvik etmek gerekmektedir.